

УДК 316.653

Шевченко С.Л., канд. соціол. наук, заступник директора ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, e-mail: svetls@ukr.net

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ЕМОЦІЙНИХ ВИМІРАХ¹

Розглянуто проблематику соціологічного вивчення емоційного виміру громадянської ідентичності. Джерелом емпіричних даних є дані дослідження, проведеного ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка” на замовлення Міністерства молоді та спорту України у 2017 р. Хоча тема ідентичності активно вивчається впродовж останніх років, масові дослідження громадської думки часто базуються на запитаннях, у яких: 1) пересічний респондент не завжди є компетентним; 2) соціально бажаний варіант відповіді є очевидним. Дане дослідження ґрунтується в тому числі на вивченні почуттів та емоцій щодо таких феноменів, як патріотизм, держава, досягнення українського народу тощо. Метою статті є розкриття емоційних вимірів української громадянської ідентичності на основі аналізу даних емпіричного дослідження, що є актуальним з точки зору як державної інформаційної політики, так і методики соціологічних досліджень. Емоційно респонденти відгукуються на негатив та проблеми сучасного соціального життя вдвічі більше, ніж на позитив і досягнення. Це співвідношення є характерним для всіх груп населення. Потенціал минулих і сучасних досягнень, як фактора впливу на формування громадянської ідентичності, залишається не повною мірою використаним державною інформаційною політикою. Оцінка збройного конфлікту на Сході України, як російської агресії, позитивно корелює з ідентифікацією себе, як громадянина України, використанням української мови та не забарвленим етнічно баченням українського націоналізму. Чим більш оптимістичним є бачення майбутнього України, тим частіше респондент визнає російську агресію, а песимістичне бачення асоційовано з вибором варіанта “громадянська війна”. З точки зору методики соціологічного дослідження громадської думки, доцільним є звернення до почуттів, що дозволяє висвітлити емоційний вимір досліджуваного явища; високий евристичний потенціал мають запитання, в яких для респондента не є очевидним, який варіант відповіді є соціально бажаним.

Ключові слова: громадянська ідентичність, емоційний вимір ідентичності, громадська думка, методика соціологічних досліджень, інформаційна політика.

Shevchenko S.L., PhD. (Sociology), deputy director, NGO “Ukrainian Institute for Social Research after Oleksandr Yaremenko”, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, e-mail: svetls@ukr.net

CITIZENSHIP IDENTITY IN EMOTIONAL DIMENSIONS

Paper considers sociological study of the civic identity emotional dimension. The source of empirical data is from a study conducted by the NGO “Ukrainian Institute for Social Research after Oleksandr Yaremenko” commissioned by the Ministry of Youth and Sports of Ukraine in 2017. Although the topic of identity has been actively studied in recent years, mass public opinion polls are often based on questions where: 1) the average respondent is not always competent; 2) the socially desirable answer is obvious. This study is based on the study of feelings and emotions on such phenomena as patriotism, state, achievements of the Ukrainian people, etc. The purpose of the article is to reveal the emotional

¹ Статтю написано на матеріалах експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів, яке виконане ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка” на замовлення та коштом Міністерства молоді та спорту України в 2017 р.

© Шевченко С.Л., 2018

dimensions of Ukrainian civic identity based on the analysis of empirical research data, which is relevant from the point of view of both state information policy and sociological research methodology. Respondents emotionally respond to the negative issues and problems of modern social life twice as much as to the positive ones and achievements. This ratio is true for all population groups. The potential of past and present achievements, as a factor of influence on the formation of a civic identity, remains not fully used by the state information policy. The assessment of the armed conflict in the East of Ukraine, as a Russian aggression, positively correlates with the identification of oneself as a Ukrainian citizen, the use of the Ukrainian language, and the vision of Ukrainian nationalism, which is not based on ethnicity. The more optimistic is the vision of Ukraine's future, the more often the respondent acknowledges Russian aggression, and the pessimistic vision is associated with the choice of the option "civil war". From the view point of the methodology of public opinion sociological study, it is expedient to appeal to feelings, which allows highlighting the emotional dimension of the phenomenon under study. High heuristic potential has items in which it is not obvious to the respondent which answer option is socially desirable.

Keywords: *civic identity, emotional dimension of identity, public opinion, sociological research methodology, information policy.*

Тоталітарна спадщина минулого протягом довгого часу впливала, і частково продовжує впливати на формування громадянської ідентичності українців. Не менш серйозною є проблема відсутності спільного бачення майбутнього країни. Останні публікації даних всеукраїнських соціологічних досліджень свідчать про, з одного боку, наявність людей, які все ще прагнуть відновлення Радянського Союзу, з іншого – відсутність консенсусу серед населення України щодо важливих питань подальшого розвитку країни. Окремо потрібно згадати такий феномен, як аполітичність української молоді, про яку також свідчать дані досліджень. Не соціальною, але методичною проблемою є проблема релевантності при вивченні громадської думки, адже багато соціально-політичних досліджень працюють з вимірюванням громадської думки щодо питань, у яких пересічний респондент не завжди є компетентним і демонструє так звану “реакцію паперу на олівець” [1, с. 41].

Українські соціологи давно й досить ґрунтовно вивчають особливості громадянської ідентичності, результати цих досліджень узагальнені в наукових монографіях (“Соціокультурні ідентичності та практики” [2], “Україна Модерна: спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні” [3], “Українське студентство у пошуках ідентичності” [4]) і статтях. Водночас внаслідок обмеженого накладу наукових видань для масового читача частіше пропонуються результати всеукраїнських опитувань громадської думки, побудовані переважно на кількісній методології та обмеженій теоретичній інтерпретації. Проте і ці опитування відображають певні проблеми у становленні громадянської ідентичності населення України.

Так, за даними Всеукраїнського соціологічного дослідження “Особливості ідентичності громадян України, проблеми та перспективи консолідації суспільства”², 65% респондентів зазначили, що вони не прагнуть відновлення Радянського Союзу, але 13%

² Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова 18–23 листопада 2016 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також АР Крим. Опитано 2015 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

(!) – прагнуть, а ще 22% відповіли “так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально” [5, с. 12]. Дослідження, проведене в березні 2017 р.³, показує, що 27% опитаних за всеукраїнською вибіркою вважають себе громадянами колишнього СРСР [6, с. 6]. За даними цього та подібних досліджень, молодь має більш патріотичні та проукраїнські установки (чи, точніше, має менше антиукраїнських переконань), але в цілому громадянська її позиція є досить пасивною. За даними дослідження “Цінності української молоді”⁴, більшість молодих людей демонструють байдужість до політики, постійно слідкує за актуальними політичними подіями в країні тільки 14,8% молоді [7, с. 73].

За даними останніх досліджень, можна побачити й відсутність спільної мети та спільного бачення майбутнього у різних груп населення України. Опитування, проведене силами чотирьох центрів у листопаді 2017 р.⁵, показує такий розподіл відповідей на запитання “На Вашу думку, яким саме шляхом потрібно розвиватись нашій країні?": альтернативу “рухатись в бік Європи, інтеграція з країнами ЄС” обрало 44,9% населення України, тоді як варіант “рухатись в бік Росії та відновлення добросусідських відносин з країнами СНД” – 9,7%. Альтернативу “визначити свій власний шлях розвитку та спиратися на свої ресурси”⁶ обрало 40% опитаних.

Методика більшості соціально-політичних досліджень використовує вимірювання громадської думки щодо питань, у яких: 1) пересічний респондент не завжди є компетентним; 2) соціально бажаний варіант відповіді на певне запитання є досить очевидним.

Як пише відома українська дослідниця Н. Черниш, “У ситуації множинності ідентичностей населення України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. доцільним виглядає сполучення теоретичних положень різних підходів і відповідних дослідницьких практик” [8, с. 110]. Таким чином, незважаючи на велику кількість наявних соціологічних

³ Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова 3–9 березня 2017 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також АР Крим. Опитано 2016 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

⁴ Дослідження “Цінності української молоді” проведене Центром незалежних соціологічних досліджень “ОМЕГА”. Вибірка: 1200 респондентів, репрезентативна для населення України віком від 14 до 34 років (без урахування тимчасово окупованих і непідконтрольних територій) відповідної вікової категорії за статтю, віком, областю проживання, розміром населеного пункту. Достовірність даних – 95%, похибка – 2%.

⁵ Загальноукраїнське соціологічне дослідження проведено спільними зусиллями чотирьох соціологічних компаній: ТОВ “СОЦИС – Центр соціальних та маркетингових досліджень”; Київський міжнародний інститут соціології; Соціологічна група “Рейтинг”; Центр Разумкова за підтримки Всеукраїнської громадської організації “Комітет виборців України”. Вибірка: 20 000 респондентів в усіх областях України (без врахування населення тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також АР Крим). Вибірка репрезентативна для населення України віком від 18 років за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та область проживання. Метод дослідження: особисте формалізоване інтерв’ю “віч-на-віч” за місцем проживання респондента. Статистична похибка вибірки: не більше ніж 0,7% при показниках, близьких до 50%, не більше ніж 0,4% при показниках, близьких до 10%. Терміни проведення польового етапу: 28.10.2017 р. – 14.11.2017 р.

⁶ Прес-реліз за результатами соціологічного дослідження. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=724&page=1&t=7>

досліджень громадянської ідентичності, у тому числі найновіших, проведених вже після Майдану [9], не можна сказати, що в цій сфері вже все з'ясовано, особливо в частині емоційних почувань населення України щодо держави, громадянства, патріотизму тощо.

Дослідження, проведене ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка” на замовлення відділу національно-патріотичного виховання Міністерства молоді та спорту України наприкінці 2017 р.⁷, щодо вимірювання громадянської ідентичності ґрунтується на вивченні тих *почуттів* та *емоцій*, які викликають у людини такі феномени, як патріотизм, держава, досягнення українського народу тощо. Намагаючись відійти від запитань, далеких від повсякденних потреб пересічної людини, замінюючи їх запитаннями про те, що люди *відчувають*, дослідження намагається відтворити картину емоційних почувань населення країни, порівняти різні соціально-демографічні групи та регіони, побачити, де саме існують прогалини у розвитку громадянської свідомості, які контрверсійні переконання демонструють різні групи населення та на що потрібно звернути уваги при формуванні інформаційної політики держави.

Мета статті – розкрити емоційні виміри української громадянської ідентичності за допомогою аналізу даних емпіричного дослідження, що є актуальним з точки зору як державної інформаційної політики, так і методики соціологічних досліджень.

У цьому дослідженні індикаторами, що характеризують громадянську ідентичність, були:

- ідентифікація себе, насамперед, як громадянина України (переважання всеукраїнської ідентичності над локальною);
- умови для можливої зміни громадянства (фактори, які можуть спричинити зміну українського громадянства – проєктивне питання);
- бажання, щоб діти жили в Україні;
- вибір пріоритетів для розвитку України у першу, другу та третю чергу;
- вибір складових патріотизму (що, з точки зору респондента, є необхідним, щоб бути патріотом), складових антипатріотизму (які дії та характеристики унеможливають патріотизм), самооцінка власного патріотизму;
- етнічна толерантність (ступінь згоди з тим, що не тільки етнічні українці можуть бути патріотами);
- оцінка майбутнього України, оцінка перспектив власного життя та життя нащадків;
- позитивне забарвлення громадянської ідентичності (що викликає гордість за Україну в минулому та серед подій останніх років);

⁷ Дослідження містило кілька складових. Зокрема, масове опитування, результати якого аналізуються в статті, проводилося з 20 листопада по 7 грудня 2017 р. в 24 областях України та м. Києві. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилося тільки на територіях, підконтрольних Урядові України. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю “віч-на-віч” за місцем проживання респондента. Всього опитано 1212 респондентів за всеукраїнською вибіркою. Стандарти відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,73–2,89%.

- негативне забарвлення громадянської ідентичності (що викликає почуття сорому та пригнічує – окремо щодо держави та співвітчизників);
- оцінка збройного конфлікту на Сході України (одне з ключових питань, яке показує схильність до впливів антиукраїнської пропаганди).

Проаналізуємо *чотири останні* індикатори (позитивне та негативне забарвлення громадянської ідентичності; оцінка збройного конфлікту на Сході України; бачення майбутнього), як найбільш пізнавальні для формування державної інформаційної політики та методики подальших досліджень.

Отже, розглянемо результати дослідження громадянської ідентичності, що здійснювалося шляхом фіксації *почуттів та емоцій*, які викликають у людини такі комплексні феномени, як українська держава, досягнення українського народу тощо. Ставлячи запитання про те, що люди *відчувають*, спробуємо відтворити картину емоційних почувань населення країни та подивитися на її найяскравіші прояви – почуття *гордості та сорому*.

З точки зору методики досліджень, такий підхід (звернення до емоцій) має високу пізнавальну цінність, адже дозволяє: а) висвітлити більш глибинні емоційно забарвлені судження щодо складних феноменів, тоді як прямі запитання не завжди спрацьовують, а спричиняють, скоріше, “реакцію паперу на олівець”; б) отримати щирі відповіді на запитання, в яких для респондента не є очевидним, який варіант відповіді є соціально бажаним.

Респондентам пропонувалося відмітити, що із зазначеного викликає в нього (неї) *почуття гордості* – без обмежень за кількістю обраних пунктів. Перше запитання стосувалося *минулого*, друге – *сучасності* (запитання в анкеті були сформульовані так: “Що із зазначеного викликає у Вас гордість за Україну?” та “Що з подій останніх років викликає у Вас почуття гордості?”). Аналіз даних показує, що в запитаннях оцінки минулого та емоційного ставлення до української спадщини статево-вікові відмінності значно поступаються регіональним. Для оцінки регіональних розбіжностей⁸ розглянемо табл. 1.

Отже, перші два ранги в рейтингу гордості посідають речі, які не залежать від людини – “родючість землі” та “природа” – але встигли стати певними психологічними кліше, які обирають за відсутності реального вибору⁹. З цього тренду вибиваються тільки мешканці Західного регіону, які переважно обирали “героїчну боротьбу за незалежність”, “традиції та звичаї” та “українську мову”. Найбільш контroversійною у контексті емоційного сприйняття є “героїчна боротьба за незалежність”, яка має дуже великі коливання між максимальним і мінімальним значенням та виразно

⁸ Тут і далі: Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр – Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська області; Північ – Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області; Схід – Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області; Донбас – Донецька та Луганська області (тільки на територіях, підконтрольних Урядові України); Південь – Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

⁹ Відсутність вибору не слід розуміти, як дослідницьку позицію. Мається на увазі, що респондент не знає, що обрати, не має актуального почуття гордості, а відтак обирає те, що вкладається у звичні мисленнєві шаблони.

регіональний відтінок. Значущих статево-вікових відмінностей по цьому запитанню майже не існує¹⁰.

Таблиця 1

Що із зазначеного викликає у Вас гордість за Україну, % (у розрізі регіонів)

Викликає гордість	Україна	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас
Видатні історичні постаті України	41,2	45,2	34,8	49,0	29,5**	41,6	46,0
Героїчна боротьба за незалежність України	42,0	71,6*	57,2*	46,8	26,0**	28,1**	9,8**
Державні символи (прапор, герб, гімн)	25,7	37,8*	19,2**	24,9	25,0	14,3**	24,9
Культурний спадок (література, мистецтво)	36,7	33,0	28,4	41,4	42,7	33,2	39,7
Наші традиції та звичаї	47,5	55,3	43,4	44,7	49,5	38,5	48,5*
Природа України	63,3	40,9**	62,7	62,9	75,2*	72,1*	74,6*
Родочість землі, на якій ми живемо	64,5	48,0**	70,4	60,3	77,6*	74,8*	63,9*
Українська мова	33,5	51,5*	31,7	35,5	27,1	26,7	20,8
Українські пісні	39,1	39,6	21,8**	41,3	42,1	43,7*	45,7*
Риси українського народу	24,7	25,7	25,3	15,0**	18,0**	27,4	40,5*
Нічого із зазначеного	1,9	0,4	1,9	0,9	2,3	2,2	4,6*

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Примітка: Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондент мав можливість зазначити декілька варіантів відповіді.

Джерело: тут і далі у таблицях та рисунках – за даними дослідження, проведеного ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка” на замовлення відділу національно-патріотичного виховання Міністерства молоді та спорту України у 2017 р.

Найменші регіональні коливання мають варіанти “культурний спадок”, “традиції та звичаї”. Важко сказати з упевненістю, чи дійсно ці останні речі можуть стати об’єднавчим фундаментом для громадянської ідентичності. Чи не демонструють ці відповіді просто шаблони мислення щодо того, що “культурний спадок”, так само як і “традиції” – це щось беззаперечно добре з уявного славетного минулого, що може протистояти бурхливому та непевному світові теперішнього? Так, немає статистично значущої різниці між тими, хто на запитання (“До якої культурної традиції Ви себе відносите?”) відповідає: “української”, “російської”, “радянської”, обираючи предметом для гордості – “культурний спадок” і “традиції”. Таким чином, вибір традицій і звичаїв українського народу як такого, що викликає почуття гордості (з “культурним спадком” –

¹⁰ Крім чотирьох пунктів: 1) молодь віком 14–19 років менше сприймає, як привід для гордості, “родочість землі” – 50,7% проти 64,5% серед усіх та “українські пісні” – 27,8% проти 39,1%; 2) молодь віком 30–34 роки менше пишається державними символами – 17,4% проти 25,7% серед усіх; 3) “наші традиції та звичаї” більше викликають гордість у жінок (51,6%), ніж у чоловіків (42,5%); 4) “українські пісні” теж знаходять більший емоційний відгук у жінок (відповідно, 43,3% та 33,8%). Усі відмінності значущі на рівні не менше ніж 95%.

аналогічно) незалежно від того, до якої культурної традиції респондент себе відносить, свідчить, скоріше, про те, що ці словосполучення просто сприймаються як щось позитивне за відсутності дійсно значущих феноменів. Отже, навряд чи можна казати про наявність у минулому значущих для всіх чи, принаймні, більшості причин для гордості, які були пов'язані з досягненнями та надбаннями українського народу.

Щодо сучасності, то статево-вікові відмінності також значно поступаються регіональним. Так, молодь у цілому (14–34 роки) значно більше відчуває ентузіазм, пов'язаний з безвізовим режимом (39,8% порівняно з 29,3% серед усіх, особливо велике захоплення він викликає у груп до 30 років), а чоловіки більше пишаються Революцією Гідності 28,6%, ніж жінки (22,4%), інших значущих статево-вікових відмінностей не виявлено. Регіональні відмінності показано в табл. 2.

Перші два ранги в рейтингу позитивних почуттів посідають “героїзм оборонців України в АТО” та “безвізовий режим”. Якщо останній викликає позитивні почуття в усіх регіонах з дуже малим коливанням, то перший – в усіх, крім Донбасу, де у цілому найменше позитивних емоцій до сучасної України. Мешканці Сходу та Півдня, хоч і значно менше, ніж в цілому по країні, пишаються героями АТО, ставлять цей пункт на перше місце. Мешканці Донбасу найчастіше обирали варіант “нічого із зазначеного” (35%), при цьому жодного разу не скористались можливістю обрати варіант “інше”¹¹. Обмаль позитивних емоцій продемонстрували мешканці Півдня, 30,4% яких також не знайшли в запропонованому переліку нічого, що відповідало б їхнім настроям. Найбільший розмах оцінок, звичайно, мають варіанти “героїзм оборонців України в АТО” та “Революція Гідності”, Південно-Східна частина України не сприймає ці феномени, як привід для гордості, концентруючись або на негативі (“нічого”), або на особистих можливостях для подорожей (“безвіз”), або на ідеологічно нейтральних “досягненнях спортсменів та поп-зірок”.

Мало кого надихають “видатні особистості України” (12,1%), “наукові досягнення” (10,7%), “Помаранчева революція” (8,0%), “зростання толерантності в суспільстві” (7,5%), “сучасна література, мистецтво” (7,0%) тощо. Багато людей або не вважають це досягненнями, або не вважають, що цей феномен має місце у сучасному суспільстві (наприклад, зростання толерантності чи наукові досягнення). У цілому тих, хто не має жодного приводу для гордості в сучасності – 16,2%, цей показник є значно вищим серед людей дуже бідних (25,2%), з початковою освітою (23,6%), російськомовних (32,0%), прихильників УПЦ МП (24,9%).

Замислюючись над тим, як використати дані щодо емоційного стану людей у державній інформаційній політиці, варто пам'ятати, що за деякими пунктами розподіл проходить по соціальним вимірам (зокрема, значно менше бідних людей відчувають позитивні емоції щодо безвізового режиму – 20,2% порівняно з 37,4% у групі відносно забезпечених людей, також безвізом менше переймаються пенсіонери – тільки 19,5%), а за деякими – мовним і частково освітнім. Так, гордість щодо Революції Гідності, героїзму оборонців України й становлення волонтерського та добровольчого руху виявляється зовсім не пов'язаною з фінансовим становищем людей, тоді як мова спіл-

¹¹ Рядок “інше” в таблиці не наведено.

кування та освітній рівень сильно корелюють з цими показниками. Серед тих, хто спілкується в родині українською – у 39,5% викликає гордість Революція Гідності, серед російськомовних – тільки у 8,4%; героїзм оборонців АТО – відповідно, у 72,1% та 33,2%, становлення волонтерського руху – відповідно, у 30,4% та 13,4%. Меншими за середні є ці показники у людей з початковою освітою (Революція Гідності викликає гордість у 16,3% людей з початковою освітою та у 34,2% з вищою).

Таблиця 2

Що з подій останніх років викликає у Вас почуття гордості, % (у розрізі регіонів)

Викликає гордість	Україна	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас
Безвізовий режим з країнами ЄС	29,3	31,5	27,8	31,7	23,7	30,7	30,5
Видатні особистості України (друга пол. XX ст., XXI ст.)	12,1	20,9*	9,3	12,0	15,3	5,5**	3,8**
Героїзм оборонців України в зоні проведення АТО	53,3	71,8*	71,2*	62,0*	41,6**	38,1**	24,8**
Досягнення спортсменів, поп-зірок	24,2	23,7	20,7	16,5	34,2*	23,4	26,4
Посилення ролі української мови	14,7	28,9*	13,8	17,8	12,5	6,1**	1,1**
Зростання толерантності в суспільстві	7,5	11,1	4,6	6,7	11,8	5,3	3,1
Кампанія протестів “Україна без Кучми”	3,3	2,7	4,1	5,7	3,1	4,4	0
Наукові досягнення	10,7	19,7*	7,9	7,1	11,8	6,4	7,3
Помаранчева революція (2004 р.)	8,0	23,5*	9,2	3,9	2,4**	3,8	0**
Революція Гідності (2013–2014 рр.)	25,2	48,5*	35,3*	26,0	12,3**	4,7**	12,0**
Всеукраїнський референдум 1991 р. щодо проголошення незалежності України	19,0	27,2*	36,9*	15,8	17,1	7,2**	4,4**
Становлення добровольчого та волонтерського руху з 2014 р.	22,8	37,3*	23,2	23,5	18,2	11,9**	14,6**
Сучасна література, мистецтво	7,0	9,9	2,8	8,5	10,2	0**	6,2
Українські державні символи в фільмах	6,6	6,7	5,2	3,9	10,1	4,3	8,5
Нічого із зазначеного	16,2	2,5**	7,7**	14,6	16,4	30,4*	35,0*

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Примітка: Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондент мав можливість зазначити декілька варіантів відповіді.

Для вивчення протилежного боку емоційного спектра (почуття сорому та пригнічення) респондентам пропонувалося відмітити, що із зазначеного викликає в нього/неї *почуття сорому* (спочатку без обмежень по кількості пунктів, а на другому кроці – обрати, що найбільше пригнічує його/її особисто). Якщо позитивні почуття (гордість) намагалися виміряти щодо двох феноменів – минулого та сучасності, то запитання про почуття сорому ставилися щодо: 1) держави, 2) співвітчизників – виходячи з того, що багато людей диференціюють у своїй свідомості державу та людей. (Запитання в анкеті були сформульовані так: “Чи є щось, що викликає у Вас почуття сорому за сучасну українську державу?” та “Чи є щось, що викликає у Вас почуття сорому за своїх співвітчизників?”).

Стосовно негативних емоцій щодо сучасної української держави, то це одне з небагатьох запитань, де дуже мало відмінностей за регіонами та іншими параметрами – своєрідний об’єднавчий феномен. Перший ранг в усіх без винятку групах населення має відповідь: “Корупція в органах влади” (82%), другий – “Низький рівень життя населення” (77%). При цьому при виборі того головного, що пригнічує респондента особисто, корупція в органах влади відходить на друге місце (вибір 20,0% респондентів), поступаючись низькому рівневі життя (37,8%). Схоже, критичне ставлення, чи точніше, негативні емоції щодо сучасної української держави – це те, що об’єднує всіх без винятку мешканців України.

Для всіх освітніх груп зберігається такий самий розподіл проблем, про низький рівень життя або корупцію, як головний негативний фактор, зазначають стабільно 57–58% населення. Люди з початковою освітою (44%) кажуть про низький рівень життя частіше, ніж люди з вищою освітою (33,8%), тоді як корупція більше хвилює освічені верстви населення (23,7%) проти 13,4% людей з низьким рівнем освіти (відмінності значущі на рівні 95%). Регіональний розподіл відповідей показано в табл. 3.

Таблиця 3

Чи є щось, що викликає у Вас почуття сорому за сучасну українську державу,
% (у розрізі регіонів)

Викликає сором	Україна	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас
Відсутність досягнень у науці, культурі	17,6	14,9	17,8	16,1	12,7	11,9	32,5*
Відсутність реформ або занадто повільні реформи	40,7	43,0	49,5*	39,5	30,3**	22,8**	55,2*
Корупція в органах влади	82,3	75,3**	88,3*	86,3	80,7	82,9	82,8
Невиконання законів	53,4	43,9**	57,7	62,5*	57,1	46,7	51,4
Недостатня турбота про військових (у т. ч. тих, хто вже відслужив)	35,6	43,2	49,6*	38,3	21,7**	28,3	30,0
Низький рівень життя населення	77,0	68,8**	87,6*	67,3**	80,7	82,7	81,3
Низький рівень якості освіти	33,3	29,0	29,1	40,0*	31,4	26,1	42,3
Низький рівень соціальної відповідальності політичних еліт	44,8	49,2	44,0	44,3	40,2	37,4	50,6
Погана якість медичних послуг	53,2	42,8**	52,9	60,0*	57,0	48,9	57,6
Соціальна несправедливість	48,8	43,7	46,7	50,4	47,4	53,1	54,6
Нічого із зазначеного	1,1	0,8	2,8	0	1,3	0,4	1,3

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Примітка: Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондент мав можливість зазначити декілька варіантів відповіді.

Пізнавальним є розподіл відповідей щодо сорому за *співвітчизників*. Відповіді на це запитання також певною мірою об'єднують респондентів. Група молоді (14–34 роки) в цілому називає ті самі пункти, що й люди старшого віку. Гендерних відмінностей також немає, крім того, що чоловіки (38,9%) переймаються відсутністю критичного мислення, небажанням думати самостійно частіше, ніж жінки (32,9%), і цей поділ є гендерним, а не, скажімо, освітнім, адже серед жінок не менше осіб мають вищу освіту. З точки зору освіти – так само, саме пункт про відсутність критичного мислення більше турбує людей з вищою освітою (44,3%), ніж в цілому по масиву (35,6%).

Таблиця 4

Чи є щось, що викликає у Вас почуття сорому за своїх співвітчизників,
% (у розрізі регіонів)

Викликає сором	Україна	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас
Відсутність критичного мислення, небажання думати самостійно	35,6	24,2**	48,4*	31,8	35,5	38,3	41,4
Відсутність патріотизму (недостатній рівень патріотизму)	23,6	30,4*	27,5	27,7	21,9	15,7**	12,8**
Відсутність толерантності до інших груп населення (люди іншого етнічного походження, іншої сексуальної орієнтації, особи з обмеженими можливостями)	22,0	15,1**	21,5	21,1	22,5	31,3*	26,1
Звичка до корупції, вирішення питань незаконним шляхом (хабарі, використання службових можливостей тощо)	71,2	61,3**	79,3*	71,6	73,2	73,3	72,8
Небажання сумлінно працювати	38,4	31,9**	23,0**	54,8*	40,3*	27,9**	47,6
Невихованість, недоброчливість	40,5	26,0**	35,2	51,5*	45,1	44,1	44,3
Неповага до законів	46,0	32,8**	42,5	57,7*	45,8	55,7*	47,1
Неповага до українських традицій	18,6	22,9	18,5	21,7	20,6	12,5	11,0
У суспільстві відкрито обговорюються теми сексуальної орієнтації, зокрема, гомосексуалізм і ЛГБТ	20,1	13,0**	16,6	17,1	17,6	38,1*	27,1
Ні, не відчуваю сорому, нічого не викликає таких почуттів	7,3	16,7*	5,4	4,7	7,5	1,6	3,5

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Примітка: Сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондент мав можливість зазначити декілька варіантів відповіді.

Респонденти самокритично засуджують “звичку до корупції, до вирішення питань незаконним шляхом (хабарі, використання службових можливостей тощо)” – цей пункт стабільно перебуває на першому місці серед майже всіх груп населення (71,2%), і цей же пункт лідирує у відповідях, коли просять обрати щось одне, що пригнічує респондента найбільше. По всій Україні цей пункт є *головним* фактором сорому за співвітчизників у 34,5% опитаних. Регіональний розподіл відповідей показано в табл. 4.

У цілому *для людей більш звичними є негативні емоції щодо держави, ніж співвітчизників*. Якщо в запитанні щодо держави три найбільші пункти (“корупція”, “низький рівень життя” та “соціальна несправедливість”) охоплювали разом близько 70% відповідей, то в запитаннях про співвітчизників відповіді сильніше розпорошені між багатьма пунктами. Щоправда, повторимося, що самокритичність у засудженні “звички до корупції”, “відсутності критичного мислення” та “неповаги до законів” проявляють всі групи населення приблизно однаково.

Показник *кількості зроблених виборів* у запропонованих запитаннях щодо почуттів гордості та сорому також являє собою важливий матеріал для аналізу, адже респондента не було обмежено у кількості варіантів вибору, і саме *число виборів* є показовим. Так, найбільше варіантів було обрано серед того, що викликає сором у сучасній державі (в середньому 4,9), далі – гордість за минуле (4,2), потім – сором за співвітчизників (3,2), і найменша кількість виборів – серед того, що викликає гордість у сучасній державі (2,4). Кількість виборів у запитанні щодо сорому за державу більше ніж вдвічі перевищує кількість виборів того, що викликає гордість у сучасній Україні, – емоційно респонденти більше відгукуються на негатив і проблеми сучасного соціального життя, ніж на позитив та досягнення, і це співвідношення є характерним для всіх груп населення. Кількість виборів у регіональному розрізі візуалізовано на рис. 1.

Рис. 1. Середня кількість виборів у запитаннях щодо почуттів гордості та сорому (регіональний розподіл)

Примітка: тут і далі – гордість – “минуле”: кількість зроблених виборів у відповіді на запитання: “Що викликає гордість за Україну?”; гордість – сучасність: кількість зроблених виборів у відповіді на запитання: “Що викликає у Вас почуття гордості за Україну у сучасності?”.

Отже, мешканці всіх регіонів (крім Західного) готові: 1) звинувачувати державу; 2) пишатися славетним минулим або тим, до чого не було докладено зусиль (зокрема, українською природою); 3) відчувати сором за співвітчизників (цю самокритичність можна трактувати і як позитивний феномен); 4) пригадати щось хороше у сучасності. Скрізь (виняток становить Західний регіон), кількість негативних виборів є більшою, ніж кількість позитивних. Зрозуміло, що неможливо повною мірою звести такі складні запитання до кількості виборів, оскільки запропоновані варіанти не є рівноцінними, але стійкість цієї тенденції серед усіх груп населення (статеві-вікових, освітніх, регіональних) не може не вражати.

Емоційне забарвлення громадянської ідентичності корелює з таким показником, як оцінка майбутнього України. В анкеті ставилося запитання: “Як Ви оцінили б майбутнє України у середньостроковій перспективі (через 15–20 років)?”. Шкала відповідей була п’ятибальною: від 1 – “все буде добре, Україна стане сильною країною” до 5 – “Україна може припинити своє існування, розпастися на кілька країн”. Кореляції між кількістю виборів та оцінкою майбутнього країни показано в табл. 5.

Таблиця 5

**Парні кореляції між кількістю виборів
та оцінкою майбутнього країни**

	Гордість – “минуле”	Гордість – сучасність	Сором – держава	Сором – співвітчизники	Оцінка майбутнього
Гордість – “минуле”		0,379*	0,232*	0,165*	-0,214*
Гордість – сучасність	0,379*		0,079**	0,138*	-0,355*
Сором – держава	0,232*	0,079*		0,471*	0,040
Сором – співвітчизники	0,165*	0,138*	0,471*		-0,035
Оцінка майбутнього	-0,214*	-0,355*	0,040	-0,035	

* Кореляція (коефіцієнт Пірсона) є значущою на рівні 0,01.

Оцінка майбутнього, як показано у табл. 5, майже не пов’язана з силою негативних емоцій щодо держави та співвітчизників, але досить сильно корелює з позитивними емоціями (почуття гордості). Величини в таблиці є від’ємними, оскільки в оцінці майбутнього найоптимістичніша оцінка – 1, а найпесимістичніша – 5. Оптимістична оцінка майбутнього країни досить сильно пов’язана з тим, чи відчуває респондент позитивні емоції щодо сучасного ($k = 0,335$) та, меншою мірою ($k = 0,214$), минулого країни. Найвищий показник кореляції (коефіцієнт Пірсона) ($k = 0,471$) свідчить про тісний зв’язок між негативними почуттями щодо держави та її населення, але навряд чи ці дані є неочікуваними, так само як і сильний зв’язок між гордістю за минуле та гордістю за сучасність ($k = 0,379$).

Таким чином, сьогодні негативне емоційне забарвлення громадянської ідентичності є сильнішим, ніж позитивне. Потенціал минулих і сучасних досягнень, як фактора впливу на формування громадянської ідентичності, залишається невикористаним на повну потужність державною інформаційною політикою. Замість джерела позитивних емоцій щодо країни та держави переважає вакуум, який за звичкою заповнюється

“природою”, “родючістю землі” та іншими шаблонами, які, крім того, є не досягненнями, а даністю, а отже, не спряють зміцненню громадянської ідентичності. Таким чином, для державної інформаційної політики (зокрема, якщо йдеться про молодь) важливим є використання у формуванні громадянської ідентичності позитивних досягнень українського суспільства.

Метою одного з ключових запитань (“Яке з тверджень, на Вашу думку, є найбільш точним щодо збройного конфлікту на Сході України?”) було, в тому числі виміряти, наскільки дієвою є антидержавна пропаганда та наскільки поширеними є ті кліше, якими вона оперує (“громадянська війна” тощо).

Дослідницька гіпотеза полягала в тому, що серед молодших груп населення ці антиукраїнські тези будуть менш поширеними, а більшість обиратиме варіант “збройна агресія Росії”. Проте ці очікування не справдилися. Різниця в оцінці конфлікту є виразно регіональною та не пов’язана з віком і статтю, вона слабо пов’язана з освітою. Виняток становлять 48,1% серед тих, які мають вищу освіту, оцінюють конфлікт, як агресію Росії (статистично значущо більше, ніж у середньому). Немає зв’язку і з сімейним, фінансовим становищем і видом діяльності. Відмінності у відсотках по статеві-віковим групам є статистично незначущими. Регіональні відмінності (найбільш істотні) представлено в табл. 6.

Таблиця 6

**Оцінка збройного конфлікту на Сході України
(у розрізі регіонів), %**

Твердження	Україна	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас
Українські та російські політики намагаються посварити братні народи	18	12,1	15,3	20	24,9*	26,9*	11,8
В Україні йде громадянська війна, спричинена переворотом 2014 р.	13	3,0**	13,1	7,8	10,4	27,8*	26,0*
Україна стала територією боротьби інших держав за сфери впливу	27,6	11,7**	27,9	31	32,3	29,8	37,6*
Окремі регіони України потерпають від збройної агресії Росії	41,1	73,2*	43,7	40,5	32,5	15,5**	23,3**

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Не викликають подиву зв’язки цього показника з показниками громадянської самоідентифікації: ким насамперед вважає себе респондент (табл. 7); національності, до якої себе відносить людина (табл. 8); мови спілкування в сім’ї (табл. 9) та оцінки українського націоналізму (табл. 10). У табл. 7 видно, що самоідентифікація, відмінна від “громадянин України” (“громадянин колишнього СРСР” або локальна самоідентифікація – регіональна, обласна, міська, сільська тощо) пов’язана з антиукраїнськими настроями (“громадянська війна”, “державний переворот” тощо). Такою самою є ситуація з національною приналежністю та мовою спілкування – серед людей, які визнають свою національність, як російську, або спілкуються виключно російською, більший відсоток відповідей щодо громадянської війни, при цьому менший – щодо російської агресії.

Таблиця 7

Оцінка збройного конфлікту на Сході України та громадянська ідентичність, %

Твердження	Вважає себе насамперед...			
	громадянином колишнього СРСР	громадянином України	жителем регіону	жителем села, району, міста
Українські та російські політики намагаються посварити братні народи	20,2	17,4	18,9	24,5
В Україні йде громадянська війна, спричинена переворотом 2014 р.	38,1*	9,7	25,5*	10,2
Україна стала територією боротьби інших держав за сфери впливу	29,8	24,3	34,0	42,9*
Окремі регіони України потерпають від збройної агресії Росії	11,9**	48,3	19,8**	22,4**

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Примітка: представлено не всі національності, так само як і не всі відповіді щодо громадянської ідентичності, а тільки ті, кількість яких дозволяла провести статистичний аналіз.

Таблиця 8

Оцінка збройного конфлікту на Сході України та самооцінка національності, %

Твердження	Вважає себе за національністю...	
	українець/кою	росіянин/кою
Українські та російські політики намагаються посварити братні народи	17,3	26,9
В Україні йде громадянська війна, спричинена переворотом 2014 р.	11,4	29,5*
Україна стала територією боротьби інших держав за сфери впливу	27,2	33,3
Окремі регіони України потерпають від збройної агресії Росії	43,6	10,3**

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Таблиця 9

Оцінка збройного конфлікту на Сході України та мова спілкування в родині, %

Твердження	Мова спілкування в родині		
	українська	російська	і українська, і російська
Українські та російські політики намагаються посварити братні народи	16,7	20,7	16,6
В Україні йде громадянська війна, спричинена переворотом 2014 р.	7,3	20,5*	16,2
Україна стала територією боротьби інших держав за сфери впливу	17,3	42,5*	29,8
Окремі регіони України потерпають від збройної агресії Росії	58,0*	16,3**	37,4

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Така сама ситуація з оцінкою українського націоналізму: для тих, хто сприймає його, як ідеологію розколу за етнічною ознакою, конфлікт на Сході частіше сприймається, як “громадянська війна”, так само, як для тих, для кого націоналізм є неактуальним явищем.

Таблиця 10

Оцінка збройного конфлікту на Сході України та оцінка українського націоналізму, %

Твердження	Який зміст Ви вкладаєте в поняття “український націоналізм”?		
	Це світогляд, основна ідея якого – перетворення України на сильну державу з високим міжнародним авторитетом і рівнем життя громадян	Це ідеологія, що розколює суспільство на етнічних українців і “неукраїнців” та передбачає обмеження прав “неукраїнців”	Це явище існувало в Західній Україні в 1940–1950-х роках і зараз є неактуальним
Українські та російські політики намагаються посварити братні народи	16,4	20,4	18,9
В Україні йде громадянська війна, спричинена переворотом 2014 р.	5,9	23,1*	20,0*
Україна стала територією боротьби інших держав за сфери впливу	22,5	33,1	33,3
Окремі регіони України потерпають від збройної агресії Росії	54,9*	22,9**	27,8**

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

Важливим є зіставлення відповідей на це запитання з релігійною приналежністю респондентів (табл. 11; для аналізу відібрані не всі конфесії, а тільки найбільші¹²). Респонденти, які називають своє віросповідання “православ’я в цілому”, рідше демонструють проукраїнську позицію; серед прихожан Київського та Московського патріархату різниця є дуже суттєвою, а державну позицію (найменше антиукраїнських гасел) висловлюють переважно віряни Української греко-католицької церкви – 79,7%.

Таблиця 11

Оцінка збройного конфлікту на Сході України та релігійна приналежність, %

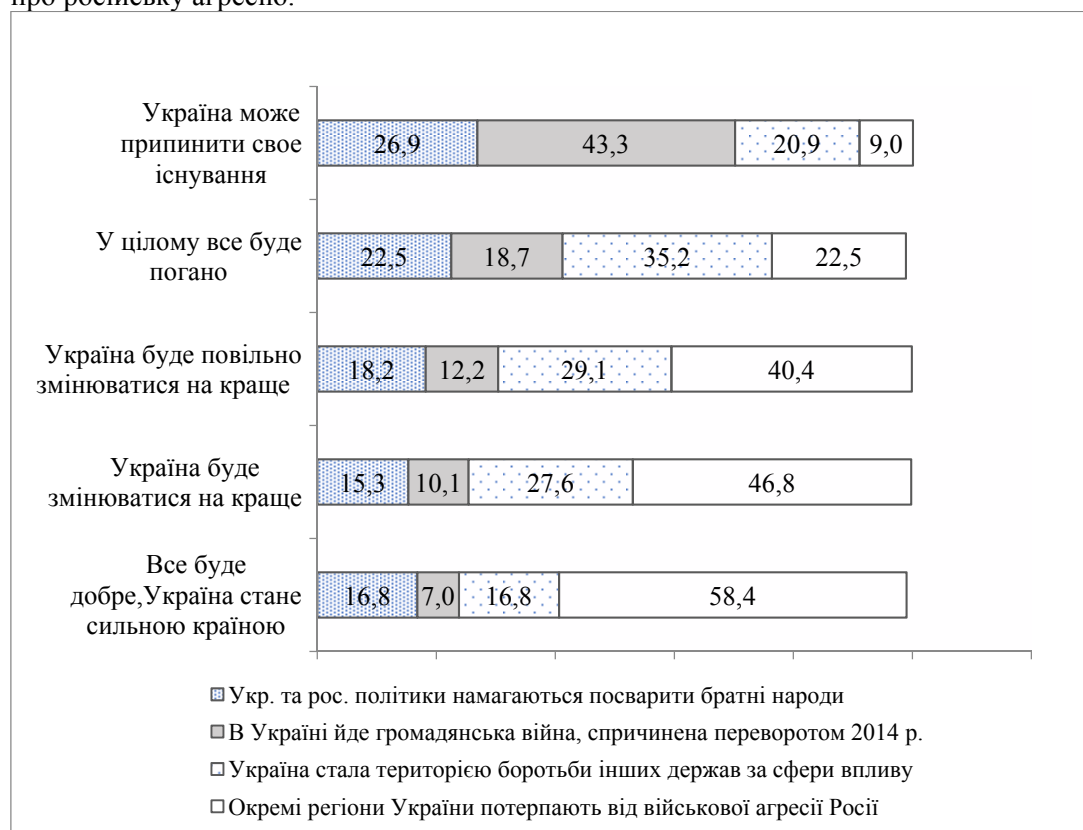
Твердження	До якого віросповідання Ви себе відносите?				
	Нерелігійні	Православ’я	УПЦ МП	УПЦ КП	УГКЦ
Українські та російські політики намагаються посварити братні народи	13,9	20,5	22,7	13,0	10,6**
В Україні йде громадянська війна, спричинена переворотом 2014 р.	23,1*	13,4	19,9*	6,5**	0,8**
Україна стала територією боротьби інших держав за сфери впливу	30,6	35,3**	24,3	18,1**	8,9**
Окремі регіони України потерпають від збройної агресії Росії	32,4	30,1**	33,1**	62,3*	79,7*

* Значення є більшим ніж серед всіх на статистично значущому рівні.

** Значення є меншим ніж серед всіх на статистично минуле значущому рівні.

¹² Для малих підвбірок немає можливості провести коректні статистичні розрахунки.

Красномовним є накладання відповідей про оцінку конфлікту на Сході на відповіді щодо бачення майбутнього України: “Як Ви у цілому оцінили б майбутнє України у середньо-строковій перспективі (через 15–20 років)?” (рис. 2). Простежується закономірність – оптимізм у баченні майбутнього тісно пов’язаний з розумінням конфлікту, як російської агресії, тоді як песимізм – з використанням тезисів антиукраїнської пропаганди. Чим оптимістичніше – тим менше згадок про громадянську війну та більше – про російську агресію.

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання щодо конфлікту на Сході та бачення майбутнього України, %

Важливим є розрахунок коливань відсотків у різних групах населення щодо оцінки конфлікту на Сході України. Отримані дані свідчать про успіх антиукраїнської пропаганди, коли полярні позиції “російська агресія” та “громадянська війна” коливаються досить сильно від проукраїнськи до антиукраїнськи налаштованих груп. Водночас більш “м’які” антиукраїнські тези, такі як “Українські та російські політики намагаються посварити братні народи” та “Україна стала територією боротьби інших держав за сфери впливу” коливаються мало і є досить стабільними переважно в усіх групах населення, навіть серед тих, хто вже воював за Україну або декларує готовність воювати у разі мобілізації.

Закономірними є й результати зіставлення кількості емоційних відгуків щодо позитивних і негативних складових громадянської ідентичності та оцінки збройного конфлікту на Сході України (табл. 12). Порівняння середньої кількості виборів зроблене для прихильників кожного з перших трьох тверджень по відношенню до тих, хто вважає, що Україна потерпає від збройної агресії Росії (твердження № 4). Різниця середніх статистично значуща майже по всім пунктам – ті, хто є прихильниками тез 1, 2 і 3, демонструють *менше позитивних почуттів* як до минулого, так і щодо сучасності, ніж ті, хто вважає, що Україна потерпає від російської агресії. Відповідно, ці ж люди (прихильники тез 1–3) демонструють *більше негативних почуттів*. Отже, оцінка конфлікту як збройної агресії Росії – це єдина позиція, пов'язана з переважанням позитивного забарвлення громадянської ідентичності над негативним, тоді як інші оцінки – навпаки.

Таблиця 12

**Середня кількість позитивних і негативних виборів
та оцінка конфлікту на Сході України**

	Гордість – “минуле”	Гордість – сучасність	Всього позитивних виборів	Сором – держава	Сором – співвіт- чизники	Всього не- гативних виборів
1. Українські та російські політики намагаються посварити братні народи	3,9*	1,9*	5,8*	4,5	3,2*	7,7
2. В Україні йде громадянська війна, спричинена переворотом 2014 р.	3,6*	1,5*	5,1*	5,2*	3,3*	8,5*
3. Україна стала територією боротьби інших держав за сфери впливу	4,2	2,0*	6,2*	5,5*	3,5*	9,0*
4. Окремі регіони України потерпають від збройної агресії Росії	4,5	3,3	7,8	4,5	2,9	7,4

* $p < 0,05$.

Висновки та рекомендації. У картині емоційного забарвлення громадянської ідентичності, по-перше, негативні відтінки (те, що пов'язано з почуттям сорому за державу та людей) істотно переважають над позитивними (те, що пов'язано з почуттям гордості за минуле країни та її сучасні досягнення), по-друге, за цими показниками найважливішим є регіональний поділ – статево-вікові відмінності майже відсутні.

У запитаннях оцінки збройного конфлікту на Сході України регіональний поділ також є суттєвішим за статево-віковий – західні області є більш проукраїнськи налаштованими, ніж південно-східні. Не справдилися гіпотези щодо більш проукраїнських орієнтацій молоді – вона такою ж мірою, як і старші вікові групи, перебуває під впливом антиукраїнської пропаганди. У цілому успіх пропаганди є досить серйозним, адже як жорсткі (“громадянська війна”), так і м'які (“політики намагаються посварити братні народи” та “боротьба інших держав за сфери впливу”) антидержавні тези під-

тримує разом більше ніж половина (58,7% опитаних) населення, причому “м’які” є більш поширеними та зустрічаються серед усіх груп населення.

Оцінка збройного конфлікту на Сході, як російської агресії, позитивно корелює з українською громадською самоідентифікацією, використанням української мови та сучасним (не забарвленим етнічно) баченням українського націоналізму. Оцінка конфлікту, як збройної агресії Росії, є єдиною, що пов’язана з переважанням позитивного забарвлення громадянської ідентичності над негативним (всі інші оцінки – навпаки). Крім того, чим оптимістичнішим є бачення майбутнього України, тим частіше респондент визнає російську агресію, а песимістичне бачення асоційовано з вибором варіанта “громадянська війна”.

З точки зору інформаційної політики, потенціал минулих і сучасних досягнень, як фактора впливу на формування громадянської ідентичності, залишається невикористаним на повну потужність. Таким чином, потреба в адекватній *інформаційно-просвітницькій політиці*, спрямованій на *підвищення історичної компетентності населення та належне висвітлення сучасних викликів і надбань*, є однією з ключових для держави. Яким чином це має бути зроблено та якими є поточні успіхи на шляху відокремлення від радянської історичної парадигми – тема майбутніх розвідок. Подальше вивчення емоційних вимірів громадянської ідентичності допоможе розширити діапазон висновків соціологічних досліджень, які зможуть вимірювати не тільки традиційні зв’язки між соціально-демографічними характеристиками респондента та його політичними вподобаннями, але й більш глибинні феномени масової свідомості. Крім того, соціологічна наука може звернути увагу на дітей підліткового віку та визначити емоційні виміри громадянської ідентичності у молодшого покоління, чию думку теж потрібно брати до уваги при формуванні державної інформаційної політики.

З точки зору методики соціологічного дослідження громадської думки, висновки є такими:

1. Звернення до емоцій і почуттів є доцільним, адже дозволяє висвітлити більш глибинні установки щодо складних феноменів, зокрема громадянської ідентичності, тоді як прямі запитання не завжди спрацьовують, а спричиняють, скоріше, “реакцію паперу на олівець”.

2. Високий евристичний потенціал мають запитання, в яких для респондента не є очевидним, який варіант відповіді є соціально бажаним.

Список використаних джерел

1. Оссовський В.Л. Соціологія громадської думки. Київ: Поліграфічний центр “Фоліант”: Видавничий дім “Стилос”, 2005. 186 с.
2. Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2002. 315 с.
3. Україна Модерна: спеціальний випуск. Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ, Львів: Критика, 2007. Вип. 13.
4. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / за ред. В.Л. Арбеніної, Л.Г. Сокурнянської. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 520 с.
5. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. Київ: Центр Разумкова, 2016. 100 с.

6. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект (Результати соціологічного дослідження). *Національна безпека і оборона*, № 1-2 (169-170), 2017. С. 3–61.

7. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді. Київ: Міністерство молоді та спорту України, 2016. 90 с.

8. Черниш Н.Й. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їхнього вивчення. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”*. 2011. № 941. С. 100–110.

9. Черниш Н.Й., Сусак В.І. Прелюдія. Тягар “радянської спадщини”: ідентифікаційні моделі жителів Львова і Донецька (1994–2010 рр.). *Український соціум*. 2016. № 3 (58). С. 8–18.

Отримано 06.06.18 та оновлено 28.08.18

References

1. Ossovskiy, V.L. (2005). *Sociology of public opinion*. Kyiv: Polygraphic Center “Foliant”: Publishing House “Stylos” [in Ukrainian]

2. Ruchka, A. (Ed.). (2002). *Socio-cultural identities and practices*. Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine [in Ukrainian]

3. *Ukraina Moderna: Special Issue*. L’viv – Donets’k: *Social Identities in Modern Ukraine*. (2007). Kyiv, Lviv: Critics [in Ukrainian]

4. Arbienina, V.L., Sokuryanska, L.H. (Eds.). (2012). *Ukrainian Students in Search of Identity*. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian]

5. *Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives*. Information and analytical materials for the Professional Discussion on December 16, 2016 (2016). Kyiv: Razumkov Centre [in Ukrainian]

6. *Identity of Ukrainian Citizens: Value-Oriented Aspect (Results of Sociological Study)*. (2017). *Natsionalna bezpeka i oborona – National Security and Defence*, 1-2 (169-170), 3-61 [in Ukrainian]

7. *Values of Ukrainian youth. Results of a representative sociological survey of youth*. (2016). Kyiv: Ministry of Youth and Sports of Ukraine [in Ukrainian]

8. Chernysh, N.Y. (2011). *Identities in modern Ukraine and strategies for their study*. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina “Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody” – Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University “Sociological studies of modern society: methodology, theory, methods”*, 941, 100-110 [in Ukrainian]

9. Chernysh, N.Y., Susak, V.I. (2016). *Prelude. The Burden of “Soviet legacy”: identification Models of Lviv and Donetsk Residents (1994-2010)*. *Ukr. socium – Ukrainian society*, 3, 8-19 [in Ukrainian]

Received on 06.06.18 and updated on 28.08.18